

ZARARLI XASVA EURYGASTER INTEGRICEPS PUT NING BUG'DOYDAGI ZARARI VA HAYOT KECHIRISHI

Zaynullayeva Ruxshona Husniddin qizi, talaba

Xasanova Shahzoda Nozimjon qizi, talaba

Umurzoqova Maftunabonu Suvonqul qizi, talaba

Nabijonova Maftunaxon Sobirjon qizi, talaba

Toshkent Davlat Agrar Universiteti,

O'simliklar himoyasi agrokimyo tuproqshunoslik fakulteti ,

O'simliklar himoyasi va karantini yo'nalishi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada zararli xasva *Eurygaster integriceps* Put biologiyasi uning respublikamiz ga'llazorlarida uchraydigan turlari hamda ushbu zararkunandalarni hasharotlarni hayot kechirish va qarshi kurash choralari haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit sozlar. Zararli xasva *Eurygaster integriceps* Put, zararkunanda, zararihayot kechirishi

Kirish. Zararli xasva *Eurygaster integriceps* Putning zarari xasva Markaziy Osiyoda bug'doy va arpa poyalari va boshog'ining shirasini so'rish yo'li bilan ancha katta zarar yetkazadi; bunda kuzgi bug'doy, ayniqsa qattiq zararlanadi. Xasvadan ancha katta maydonlardagi bug'doyning batamom nobud bo'lgan hollari oz emas. Beshta voyaga yetgan xasva chorak kvadrat metr yerdagi bug'doy yoki arpani boshog' chiqarish vaqtida batamom nobud qilishi mumkin (Rodd, Gussakovskiy, Antova ma'lumoti). Ko'pincha xasva bug'doy, arpaning ayrim poyalarinigina nobud qiladi yoki poyani shikastlab hosilning kamayib ketishiga sabab bo'ladi. Xasva poyani kechroq so'ra boshlasa uning uchidagi don puch va oqsili kam bo'lib qoladi; bunday bug'doy unining non bo'lish sifati yomonlashadi; xamiri yopishqoq va achitishda suyilib ketadigan bo'lib qoladi

(Marishev, Grivanova ma'lumoti). Xasva tushgan uchastkadan olingan urug'lik donning 50 % i unib chiqmaydi (Ostapes).

Xasva Markaziy Osiyoda arpa va bug'doydan boshqa sholiga ham tushadi. Bu zararkunanda ba'zi yillari juda ko'payib ketib, zarari haddan tashqari katta bo'ladi. Turkmanistonda 1891—1892, 1901—1903 va 1909—1912 yillari xasva ko'plab paydo bo'lgan; O'zbekistonda esa 1901—1902, 1920—1922 va 1926—1928 yillarda ko'payib ketgan edi (Peredelskiy). Xasva 1939—1944 yillarda Markaziy Osiyoning deyarli hamma mintaqalarida, asosan O'zbekistonda ko'plab paydo bo'ldi. O'zbekistonning ba'zi tumanlarida 1946—1949 yillarda ham xasvaning yangidan ko'payish hollari kuzatilgan.

Bu zararkunandaning ko'plab urchish davri ikki-besh yilga cho'ziladi, shundan keyin bir necha yilgacha uning miqdori kamayib ketadi.

Tarqalishi. Zararli xasva Markaziy Osiyoda, Kavkazda, Kavkaz ortida, Rossiyaning Yevropa qismining janubida, G'arbiy Yevropada hamda Yaqin Sharqdagi barcha mamlakat yerlarida uchraydi.

Ta'rifi. Voyaga yetgan zararli xasvaning bo'yi 10—12 *mm* keladi. Tanasining rangi sariq yoki sarg'ish-kul rang, sirti marmarsimon naqshli bo'ladi. Oldingi ko'kraging keyingi yarmi oldingi yarmidan ko'ra oqishroq. Qalqonining tubida ikkita oqish dog'cha bor. Bu zararkunanda uchun qalqonining qorni oxirigacha yetib, yaxshi rivojlanganligi juda xarakterlidir, qalqonining keyingi uchi oval shaklida; qanshari boshining oldingi uchigacha yetib boradi, ammo yonoq o'sig'i bilan qo'shilishmaydi. Boshining old tomoni to'mtoq, boshining bo'yi eniga baravar.

Xasvaning lichinkasi kichikligi, tanasining birmuncha yumaloqligi va qanotsizligi bilan voyaga yetgan xasvadan farq qiladi. Lichinka dastlabki yoshida deyarli yarim yumaloq shaklda, sarg'ish-qo'ng'ir tusda bo'ladi; ammo kattalashgan sari bo'yiga cho'zilib, rangi sal oqaradi. Ikkinchi yoshidan boshlab lichinkada sassiq hid chiqarish bez teshigi yaxshi ko'rinadi (Maxotin). Lichinka beshinchi yoshga yetganda o'rta ko'kragida orqa tomonga qarab yo'nalgan bo'laklar—qanot va qalqon boshlang'ichi paydo bo'ladi. Lichinkalarining

kattaligi 8—10 *mm* keladi. Xasva tuxumi sharsimon, yashilroq rangda bo'ladi. Parazit shikastlagan tuxum qoramtir tus oladi. Tuxumining diametri 1,1 *mm* keladi.

Hayot kechirishi. Bu zararkunanda voyaga yetgan holda begona o'tlar orasida, ular tubida, xazon tagida yashirilib qishlaydi; ba'zan tuproqning ustki qatlamiga kirib yoki o'simlik qoldiqlari ostiga joylashib qishlaydi. Markaziy Osiyoda xasvaning asosiy qismi qishlash uchun toqqa uchib ketadi, u yerda toshlar yoki o'simliklar ostiga joylashib oladi. Xasva mart—aprel oylarida (qishlov joyining harorati 17—20°S ga yetganda) qishlov joyidan chiqib ekin dalalari tomon uchadi.

Xasva ko'klamgi bolalashdan keyin, ob-havo salqin vaqtlarda o'simlikning quyi qismini so'rib yashaydi. Harorat birmuncha pasayib ketgan vaqtda xasva kechalari kesak yoki xas-cho'p ostiga kirib oladi. Xasva faqat yovvoyi o'simliklar va ekinlar shirasini so'rib yashaydi.

Xasvaning so'rishi natijasida yosh o'simliklarning o'rta bargi sarg'ayib qurib qoladi, ba'zan yosh o'simlik batamom quriydi. O'simlikning xasva jarohatlagan joyidan shira chiqadi; shira qotib jarohat tevaragida to'plangan oqish modda paydo bo'ladi, mana bu modda xasva borligining eng yaxshi belgisi bo'ladi. Zararli xasva qishlov joyidan uchib chiqqanidan keyin tez orada g'allasimon o'simlik bargining har ikki tomoniga tuxum qo'yishga kirishadi; bargning past tomoniga qo'yilgan tuxum ko'proq bo'ladi. Xasva har gal 14 tadan tuxumlab, buni ikki qator qilib qo'yadi. Bitta urg'ochi xasva 100—180 ta, hatto 300 tagacha tuxumlaydi. Tuxum qo'yish davri taxminan bir oyga chuziladi. Tuxumdan 6—16 kunda lichinka chiqadi. Tuxumdan chiqqan lichinkalar dastlabki vaqtlarda bargda to'p-to'p joylashib, tuxumdan chiqqan joyida barg shirasini so'rib yashaydi; so'ngra o'simlikning yuqori qismiga o'rmalab chiqib, u yerda ovqatlanadi.

O'simlikning shikastlangan boshog'i qurib oqish tusga kiradi; qiltig'i noto'g'ri o'sadi va pastga osilib qoladi, guli rivojlanmaydi va boshog'ning shikastlangan qismi qurib qoladi. O'simlik boshog'idagi don to'lishayotgan

vaqtda xasva donni so'radi, natijada donda kichkina teshikli qoramtir dog' paydo bo'ladi; don burishib to'q don bo'lib yetisholmaydi. Xasvaning lichinkalik davri 15—30 kunga cho'ziladi. Markaziy Osiyoda xasva may-iyun oylarida qanot chiqaradi.

Xasvaning yangi avlodi iyunning birinchi kunlaridan boshlab yozgi uyquga kirish uchun asta-sekin to'qqa ko'cha boshlaydi. Ko'pgina xasvalarda yozgi uyqu buzilmasdan qishki uyquga ulanib ketadi; shu bilan birga ko'pgina xasvalarda kuzda qisqa muddatli faollik ro'y beradi; bu vaqtda xasva shu qishlash joyidagi g'allasimon o'simliklar bilan to'yinadi (Fedotov, Arnoldi, Peredelskiy ma'lumoti); keksa, o'tgan yilgi xasvalar bu vaqtgacha o'lib ketadi. Markaziy Osiyoda voyaga yetgan xasvalarga ba'zan *faziya* pashshalari ko'plab hujum qilib, parazitlik qilishlari ko'rilgan: Buxoroda—*Allophora subcoleoprata* L.; Qashqadaryo viloyatida, bundan tashqari *Helomyia lateralis* Meig.; Qirg'izistonda—*Phasia crassipennis* Meig., *Helomyia lateralis* Meig. *Rhodogyne clavatum* Rohd. va *Cylindromyia brassicaria* Fabr. pashshalarinng bo'lishi aniqlangan. Zararli xasva tuxumini *Mticrophanurus Kieff.* avlodining bir necha turlari (ayniqsa, *M. vasilevi* Maug va *M. semistriatus* Nees.), *Phanurus* sp. va *Telenomus sokolovi* Maug. turlari ko'plab nobud qiladi. Xasva kamayib ketgan 1944—1945 yillarda O'zbekistonning ayrim tumanlarida xasva tuxumlari shu yuqorida ko'rsatilgan *tuxumxo'rlar* bilan batamom zararlangani kuzatilgan (Taliskiy). Xasvani ko'pgina parrandalar (ayniqsa kaklik), vizildoq, stafilin pashshalari, yirtqich qandala kabi hasharotlar va o'rgimchaklar ko'plab qirib turadi (Arnoldi). Xulosa qilib aytganda xasvaga qarshi kurashning agrotexnik tadbirlaridan biri bahori don ekinlarini erta muddatda ekib olishdir, bunda o'simlik xasva paydo bo'ladigan vaqtgacha yaxshi o'sib baquvvatlashib oladi; baquvvat o'simliklar hasharotdan og'ir shikastlanmaydi. Hosil o'z vaqtida va qisqa muddat ichida yig'ib olinishi kerak. Fizik-mexaniq tadbirlarga kuzda yoki qishda xasva qishlaydigan tog' va tog' etaklaridagi o'simliklarning quruq qoldiqlarini yondirib yuborish kiradi. Xasva qishlov joyidan haydalmagan cho'llardagi g'allasimon o'tlarga va

ayniqsa, ekinga uchib o'tgandan keyin voyaga yetgan hamda lichinkali davrdagi xasvalarni ot qo'shiladigan, avtomobil va traktorga tirkaladigan xasva tutgich vositasi bilan yig'ib o'ldirish tavsiya etiladi.

Avtomobilga tirkaladigan xasva tutgichda bir kunda 100—150 gektar ekinni xasvadan tozalash mumkin, bunda avtomobil g'ildiraklari bilan ezilgan o'simliklar 5% dan oshmaydi (Dobrovolskiy). Yig'ib olingan xasvalar yo'q qilinadi yoki uy parrandalariga yediriladi. Havo ancha salqinlashib ketganda ekinzor tevaragining har joyiga quruq xashak yoki xazon to'plami tashlab qo'yilsa, xasvalar shular orasiga kirib yig'iladi, so'ngra bularni yo'qotish oson bo'ladi. Biologik kurash choralaridan xasva *tuxumxo'ri*, shuningdek uy tovuqlaridan foydalaniladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Яхонтов В.В. Экология насекомых. – Москва: Высшая школа, 1969. – 487
2. Мирзалиева Х.Р. Биологический метод борьбы с вредителями сельскохозяйственных культур. - Ташкент: Матбуот, 1986. - 54с.
3. Alimuxammedov S.N., Xo'jayev Sh.T. - "G'o'zani zararkunandalardan himoya qilish" Toshkent 1991 yil Mexnat
4. Sh.T. Xo'jaev, E.A.Xolmurodov. Entomologiya, qishloq xo'jalik ekinlarini himoya qilish va agrotoksikologiya asoslari. Toshkent. – 2019.

